

Лідія МЕЛЬНИЧУК
Київ

ГОНЧАРСТВО ПОДІЛЛЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Керамічне виробництво на землях України є стародавнім народним промислом, витoki якого сягають епохи раннього неоліту¹. “Коли Фінляндію називають царством гранітів і озер, то Україну по справедливості можна величати країною каолінів і глин, – зазначав академік Б.С.Лісін. – На Україні немає губернії, в котрій не було б каолінів, немає повіту, в котрому не було б глини”². Особливо багатим на каоліни та високосортні глини назвав дослідник Поділля. Наявність і доступність різноманітної якісної сировини, тривалість побутування кераміки в мистецько-виробничій діяльності населення сприяли формуванню в краї своєрідних гончарних традицій та художньо-стильових особливостей. Жоден з історико-етнографічних регіонів України не позначений таким багатством різновидів гончарних виробів, такою значною кількістю осередків народної кераміки й самобутніх гончарських династій, як Поділля. Саме це й зумовило значний інтерес дослідників до вивчення традиційного рукомета цього регіону.

В історіографії подільського гончарства досліджуваного періоду можна виділити три особливо плідних етапи: XIX – початок XX ст., 20 – 30-і рр., 70 – 90-і рр. XX ст. Перший характеризується зростанням інтересу до економіки та культури Поділля з боку держави та центральних наукових установ, розгортанням місцевого краєзнавчого та народознавчого руху, зародженням та утвердженням нового наукового напрямку – вивчення традиційно-побутової культури, занять населення, кустарних промислів загалом і гончарства зокрема. Цьому значною мірою сприяли: відчутне піднесення традиційних народних промислів, що розпочалося під впливом реформ 1861 – 1870 рр., та посилений інтерес з боку держави до цієї важливої галузі економіки. XIX століття відзначалося появою в публікаціях перших відомостей, а з часом й накопиченням значного фактичного матеріалу з гончарних промислів у краєзнавчій літературі.

Специфіка досліджень краю першої половини XIX ст. полягала в тому, що цією справою займалися переважно польські науковці. Така ситуація пояснюється рядом об’єктивних та суб’єктивних факторів: кілька століть Поділля перебувало у складі Речі Посполитої, до 1831 р. тут насаджувалися польська мова, католицизм, непорушні соціально-економічні позиції шляхти. Як справедливо зазначає Л.Баженов, майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядалося в контексті історії та культури Речі Посполитої як її невід’ємна частина, обґрунтовувалося “право” Польщі на цей край, ідеалізувався польський період його колонізації³. Не вдаючись до полеміки, слід справедливо зауважити, що польські вчені зібрали великий фактичний матеріал з життя краю, який є важливим джерелом до вивчення Поділля, у тому й числі гончарних промислів. Особливо у цьому зв’язку слід відзначити працю польського історика, професора О.В.Яблоновського, який разом з начальником польського головного архіву давніх актів професором С.І.Павінським упорядкували, проаналізували й опублікували у Варшаві протягом 1875 – 1895 рр. багатотомну збірку документів, матеріалів та нарисів під назвою “Історичні джерела. Польща XVI – XVII ст. Географічний і статистичний огляд” (польською мовою). Для дослідників гончарства Поділля особливий інтерес складають том V: “Люстрації королівських земель руських: Волині, Поділля і України першої половини XVII ст.” (1877) та том XIX про життя Поділля та Волині XVI ст. (1889)⁴, в яких вміщено важливий, в основному, статистичний матеріал й про заняття населення, зокрема гончарні промисли краю⁵.

З середини XIX ст. за розпорядженням царського уряду на Поділлі запроваджується практика підготовки історико-статистичних, етнографічних описів населених пунктів губернії, оглядів та звітів. Необхідність такої роботи диктувалася потребою мати більш повні відомості про соціально-економічний стан та культурний рівень краю, який перебував у складі Російської імперії віднедавна і був їй практично маловідомий. Для цього на Поділлі, як і в інших регіонах держави, при канцелярії губернського правління 1862 р. було створено статистичний комітет⁶, а 1865 р. при єпархіальному управлінні на базі Кам’янець-Подільської духовної семінарії – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет⁷, реорганізований у 1903 р. в Подільське церковне історико-археологічне товариство⁸, яке діяло до 1920 р.⁹ Ці установи всебічно вивчали губернію, залучали до обстеження широкі кола науковців, священників, військовослужбовців, чиновників різних рангів, ентузіастів-краєзнавців тощо, здійснювали активну видавничу діяльність. Губернський статистичний комітет видавав: “Огляди Подільської губернії” (1871 – 1873, 1879 – 1912 рр.)¹⁰, “Труди Подільського губернського статистичного комітету” та “Звіти Подільського губернського

статистичного комітету” (1862 – 1918)¹¹, “Статистичні відомості Подільської губернії”. Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет друкував “Труди Подільського єпархіяльного історико-статистичного комітету” (вип. I – XII, 1870 – 1916 рр.) Для висвітлення результатів своєї роботи комітети широко використовували часописи: “Подольские губернские ведомости”, “Подольские епархиальные ведомости”, “Экономическая жизнь Подолии” та ін.

Безумовно, впродовж XIX ст. було зібрано й оприлюднено значний фактичний матеріал, який став джерельною базою для етнологічних досліджень й не втратив своєї актуальності. В опублікованих статистичних описах було вперше зроблено спробу показати й стан народних промислів. Вже у 1849 р. у “Военно-статистичному огляді Подільської губернії”, підготовленому за розпорядженням Генерального штабу російської армії капітаном Тверитиновим, вперше публікуються зведені відомості про кількість ремісників у всіх повітах губернії. У таблиці №12 перераховувалися 23 професії міських майстрів, наводилася статистика по кожній з них. У графі “гончарі” зазначалася інформація лише по 3 повітах: 7 майстрів у Летичівському, 37 – Літинському, 7 – Гайсинському¹². Зрозуміло, що оприлюднені дані далеко не повно висвітлювали стан гончарних промислів губернії середини XIX ст., але саме в даному дослідженні це традиційне заняття було вперше виділено як окремий (самостійний) вид господарської діяльності населення краю. Значним кроком вперед у подальшому вивченні Поділля стала публікація “Статистичних відомостей про Подільську губернію за 1862, 1863 і 1864 роки”¹³, “Звітів” і “Трудів Подільського губернського статистичного комітету”¹⁴, 3-х випусків “Збірника відомостей про Подільську губернію” (1880, 1882, 1884)¹⁵, а також 37 щорічних “Оглядів Подільської губернії”, в яких подано значний статистичний матеріал і про гончарні промисли. Виклад здійснювався за чітко продуманою схемою, що повторювалася з року в рік. Так, відомості про подільське гончарство в “Оглядах Подільської губернії” висвітлювались у розділах: “фабрично-заводська промисловість” (група підприємств В – фабрики і заводи, що обробляють корисні копалини) та “промисли міського і сільського населення” (група 3 – ремісники, що виготовляють предмети домогосподарства). До загальних описів додавалися відповідно таблиці №№ 2, 12, які ілюстрували важливий статистичний матеріал й з означеної теми. Подана інформація давала змогу не тільки фіксувати певний рівень у розвитку промислу, а й простежити тенденції, порівняти стан гончарства в окремих регіонах, повітових містах й містечках та на селі, визначити його питому вагу серед інших занять населення. Так, у таблиці №12 статистичні дані про ремісників різних професій, зокрема й гончарів, подавалися у порівнянні з попереднім роком, у графі “більше – менше” зазначалися конкретні втрати або здобутки промислу. Окрім того, зауважувався соціальний статус виробників: майстер, робітник, учень.

Однак матеріали, які публікував губстаткомітет щодо кустарних промислів, за його ж визнанням, не позбавлені й недоліків: відсутність об’єктивної інформації по окремих регіонах призводила до повторення одних і тих самих цифр впродовж кількох років або пропусків даних у таблицях; часто узагальнюючі відомості по губернії чи повітах підмінялись статистикою лише міського ремесла, що свідчить про брак інформації про сільські народні промисли на території губернії. Губстаткомітет зазначав, що причиною такого стану речей є відсутність практики систематичних обстежень промислової діяльності населення, а також неправдивість відомостей, які подають поліційним чиновникам, основним збирачам інформації, власники населених пунктів, майстерень, остереігаючись збільшення податків¹⁶.

Першу спробу комплексного обстеження господарської діяльності населення Поділля проведено губернською владою в 1871 р. за розпорядженням Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ. У зв’язку з підготовкою до Політехнічної виставки в Москві необхідно було зібрати різнобічні відомості про заняття місцевих жителів за запропонованою комітетом досить деталізованою інструкцією¹⁷. У розділі “Дрібні виробництва і ручна праця” пропонувалося описати найбільш поширені ремесла та промисли Поділля, чий вироби слід було подати на виставку. Крім того, вимагали вказати походження, райони поширення, джерела сировини, місце збуту готових виробів, форму існування (домашня, де працюють лише члени сім’ї, з використанням найманої праці, наявність виробничих об’єднань, артілей, майстерень тощо) та співвідношення промислів із землеробством. Губернська влада залучила до проведення обстеження широке коло установ та посадових осіб. Було зібрано значний фактичний матеріал по всіх повітах, який друкувався протягом 1872 – 1873 рр. в “Подільських губернських відомостях”, а у 1873 р. був опублікований окремою книгою. На відміну від попередніх публікацій губстаткомітету, “Матеріали для дослідження Подільської губернії в статистичному і господарському відношеннях” включали більш детальні характеристики занять населення, в тому числі й гончарства, вказуючи іноді навіть місця поширення промислу та форму його побутування. Так, наприклад, в описі гончарного виробництва у Вінницькому повіті йдеться про те, що цим промислом займалися виключно селяни, поширений він в тих населених пунктах, де була придатна сировина, виготовлення посуду здійснювалося ручним способом, готові вироби збувалися серед односельців та на базарах в сусідніх містечках за ціною від 10 до 50 копійок за штуку залежно від величини виробу. Найбільш популярними гончарними осередками у Вінницькому повіті того часу були села Гушинці, Сосонка, Великий Острожок та ін.¹⁸ Однак за фактичним матеріалом описи повітів були далеко не рівноцінними й часто не висвітлювали основних питань програми-інструкції ЦСК, нерідко відзначалися поверховістю й лише перераховували назви поширених кустарних промислів.

Значний внесок у збір та систематизацію відомостей про життя краю зробив член-кореспондент Імператорського Московського археологічного товариства, член-секретар Подільського губернського статкомітету В.К.Гульдман, який в 80-х роках XIX – на початку XX ст. опублікував фундаментальні праці “Подільська губернія. Досвід

географічно-статистичного опису”¹⁹, “Населені місця Подільської губернії”²⁰, “Помісне землеволодіння в Подільській губернії: Настільно-довідникова книжка для землевласників і арендаторів”²¹, “Пам’ятники старовини в Подолії”²². Це було вдалою спробою проаналізувати й узагальнити нагромаджений більш ніж за півстоліття значний історико-статистичний матеріал про Поділля, його населені пункти, основні галузі господарської діяльності та етнографічні особливості населення губернії. Праці краєзнавця носять довідковий характер й не втратили цінності для сучасного дослідження краю. Представляють інтерес узагальнення В.К.Гульдмана й в галузі народних промислів та ремесел. Так, у тринадцятому розділі книги “Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису” йдеться про стан сільського та міського ремесла, статистичний матеріал за 1884 – 1887 рр. по всіх повітах, тенденції у розвитку цієї важливої галузі економіки краю. Серед найбільш поширених кустарних промислів губернії В.К.Гульдман називає й гончарство, в якому на 1886 р., за далеко не повними даними, були зайняті 375 майстрів з річним заробітком 25670 руб. Особливо розвинутими осередками подільської кераміки автор вважав села Адамівку та Пирогівку Летичівського повіту, де гончарством займалися до 150 гончарів, збуваючи вироби у Бесарабії та Румунії²³.

Суттєвим доповненням до історико-статистичних обстежень губернії на зламі XIX – XX ст. стали систематичні й планомірні дослідження історико-археологічного товариства з історії церков та парафій, очолювані видатним подвижником краєзнавчого руху Ю.Сіцінським²⁴. За період з 1895 по 1901 рр. було опубліковано описи всіх церковних парафій і належних до них населених пунктів з висвітленням й основних видів господарської діяльності подолян. За підрахунками автора, тільки у 9-му випуску “Трудів Подільського церковного історико-археологічного товариства” (1901 р.) у 10-ти повітах губернії, крім Кам’янецького та Ушицького, згадуються 44 осередки подільської кераміки. Тут вміщений надзвичайно цінний матеріал й про цехи гончарів²⁵. Ця тема знайшла з часом продовження у спеціальних дослідженнях Ю.Сіцінського (1904)²⁶ та О.Прусевича (1905)²⁷.

На початку XX ст. помітно розширюється й тематика етнографічного дослідження регіону. На відміну від попередніх десятиліть, коли основна увага науковців була спрямована на вивчення, в основному, духовної культури населення краю, під впливом інтенсивних соціально-економічних змін у побуті міста й села, розвитку кустарних промислів з’являється значний інтерес до осмислення виробничої діяльності та народного мистецтва подолян. Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури регіону здійснили С.Венгрженівський, О.Прусевич, Ю.Сіцінський, К.Широцький, а також дослідники української та слов’янської етнографії М.Біляшівський, І.Зарецький, М.Могилянський, чиїми зусиллями було зібрано значну колекцію пам’яток старовини з Поділля для Російського музею в Петербурзі, Київського, Львівського та Волинського історичних музеїв, з-поміж яких вагоме місце посідали й зразки місцевої кераміки²⁸. Та найбільш повно матеріальна культура, гончарні промисли були представлені у колекції Кам’янець-Подільського Давньосховища (історичного музею), яка загалом нараховувала у 1909 р. понад 7,6 тис. експонатів²⁹.

Як бачимо, протягом XIX – на початку XX ст. кустарні промисли краю привернули увагу дослідників. І хоч стосовно гончарства губернії ці праці носили фрагментарний, часто описовий характер, не переслідували мету всебічно вивчити цю галузь традиційно-побутової культури населення Поділля, значення їх у накопиченні фактичного матеріалу й становленні етнографії подільської кераміки, безумовно, велике.

Початок спеціальному вивченню кустарних промислів Подільської губернії було покладено у 1912 р. у зв’язку з підготовкою до участі губернського земства у Другій Всеросійській кустарній виставці в Петрограді (1913 р.) та Третьому Всеросійському з’їзді діячів кустарної промисловості³⁰. Відомості про стан кустарного виробництва в регіоні, зібрані ще до введення земств у Південно-Західному краї, вичерпувалися обстеженнями статистичного комітету губернської управи за 1866, 1899, 1903 рр. та матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року³¹. Вони не висвітлювали реальний стан кустарних промислів в усій губернії, були поверховими і застарілими. Значна питома вага кустарного виробництва в економіці регіону, відсутність об’єктивної інформації про їх стан і спонукали земство провести комплексне обстеження. Подільська губернська управа на чергових зборах у 1912 р. визнала за необхідне здійснити таку роботу й виділити на її проведення в губернії кошти.

У 1912 р. управа розробила і розіслала волосним правлінням, сільським старостам і міським управам опитувальні листи. Анкета мала встановити райони побутування того чи іншого ремесла, кількість дворів і людей, час задіяння в ньому населення протягом року та форми збуту кустарних виробів. Всього Управою було розіслано 2243 анкетних листи, з них повернулись з відповідями 1900 (84,7%)³².

Результати анкетування вимагали уточнення і більш глибокого аналізу, що і було зроблено на другому етапі дослідження – експедиційному, який розпочався з січня 1913 р. Управою до цієї справи були запрошені 5 дослідників, що вже мали певний досвід науково-експедиційної роботи: О.Прусевич, В.Свідзінський, Л.Трофімов, П.Штельмах, Г.(Ю.)Александрович. Експедиції вивчали 10 найбільш поширених кустарних промислів губернії: гончарний, ткацький, килимарський, народної вишивки, кушнірський, шевський, вичинки шкіри, каменотесний, деревообробний та корзиноплетіння. За 1913 – 1914 рр. дослідники зібрали і проаналізували великий фактичний матеріал, склали детальні описи обстежуваних промислів, в яких внесли ряд конструктивних пропозицій щодо збереження та подальшого розвитку цієї важливої галузі традиційно-побутової культури Поділля. В ході експедиції було виявлено чималу кількість етнографічних пам’яток, які поповнили фонди Кустарного музею губернського земства.

Серед обстежуваних промислів провідне місце відводилось гончарству – одному з найдавніших і

найсамобутніших занять населення краю. Його вивчав член Подільського історико-археологічного товариства, краєзнавець Поділля, історик, природознавець, етнограф, бібліограф, музеєзнавець Олександр Миколайович Прусевич (1878 – 1944)³³. Спадщина дослідника свідчить про широке коло його наукових інтересів. У багатьох галузях краєзнавства О.М.Прусевич був першопрохідником. Так трапилося і з вивченням керамічного виробництва. Саме його праці стали першими спеціальними історико-етнографічними дослідженнями в галузі народного подільського гончарства³⁴.

Експедиційне обстеження О.Прусевича тривало з 22 січня до 15 червня 1913 р., охопило 77 провідних гончарних осередків, зареєструвало 1921 кустарне господарство, 51 з них вивчено подвірною. Вчений зробив 23 технічні описи, обстежив 2 гончарські школи: в м. Кам'янець-Подільському та с. Василівка Вінницького повіту, розробив карти поширення гончарного виробництва на території губернії, склав порівняльні таблиці, які на конкретному статистичному матеріалі ілюстрували реальний стан промислу, давали можливість прогнозувати його перспективи.

Дослідник уважно вивчив розподіл промислу по території губернії, проаналізував та порівняв відомості, отримані під час кореспондентського (анкетного) і експедиційного обстежень, внаслідок чого зумів оприлюднити узагальнюючі дані з гончарного виробництва в краї. На час експедиції, зазначав автор, керамічним промислом в губернії було охоплено 143 населених пункти: 3 міста (Бар, Летичів, Гайсин), 27 містечок, 113 сіл. У виготовленні глиняних виробів було задіяно 2029 дворів та 3145 гончарів, що становило 0,08% населення губернії³⁵. Позитивним є також і те, що науковець не тільки посилався на польовий експедиційний матеріал, а й переглянув опубліковані джерела та літературу з досліджуваної проблеми. Саме тому О.Прусевич вперше зробив спробу простежити походження та розвиток цієї галузі економіки краю з її зачатків і до часу обстеження. У III розділі дослідження “Виникнення промислу і його теперішнє становище” автор зазначав, що вже у першій половині XVI ст. на Поділлі існували 4 гончарних осередки і 11 гончарів, які обслуговували міське та містечкове населення на території, що складала половину губернії початку XX ст.³⁶ На XVI – XVII ст. припало створення перших цехів гончарів – громадсько-професійних і релігійних корпорацій, які були скасовані у 1900 р., хоча у багатьох осередках цехові традиції продовжували зберігатися і на час обстеження. Для глибшої аргументації висновків про діяльність цехів на Поділлі, їх роль у розвитку економіки губернії О.Прусевич включив до цього розділу додаток: “Ремісничє становище Смотрицького цеху з прилученими до нього ремеслами різничим, кушнірським і ковальським”, в якому викладені норми звичаєвого права, що регламентували діяльність цеху (117 пунктів) та визначали основні напрямки його діяльності³⁷.

Заслугою О.Прусевича є також і те, що він намагався вивчити гончарство не тільки з погляду статистики, а й, так би мовити, зсередини. В основному описі промислу та інших публікаціях, що вийшли у світ по закінченню експедиції, дослідник вперше висвітлив організацію гончарного виробництва та праці майстрів, співвідношення промислу і землеробства, піддав детальному аналізу місцеву сировину та специфічні способи її видобування. В полі зору науковця були і технологія виробництва кераміки, аналіз типових для краю гончарних виробів, їх оздоблення. Велику увагу приділяв О.Прусевич виявленню своєрідних традицій художньо-стильових особливостей кераміки як Поділля в цілому і його окремих регіонів, так і найбільш відомих гончарних осередків. Дослідження насичені значною кількістю нового, вперше введеного в науковий обіг фактичного та ілюстративного матеріалу, у викладі інформації збережено гончарську лексику. В публікаціях О.Прусевича зафіксовано, за підрахунками автора, понад 100 прізвищ гончарів Поділля початку XX ст., зроблено спробу простежити роль династичності у збереженні самотності промислу.

Питання санітарно-гігієнічного стану кустарних промислів не було включено в обов'язкову програму дослідження. Жоден з науковців, що брали участь в експедиції, крім О.Прусевича, не звернув увагу на цю важливу сферу функціонування виробництва. Дослідником з власної ініціативи була проведена значна робота по вивченню побуту, умов праці гончарів, впливу промислу на здоров'я людей. У 1913 і 1915 рр. вийшли дві статті з результатами роботи в означеному напрямку, в яких науковець намагався звернути увагу земства, громадських організацій на незадовільні умови життя та праці сільського кустаря. Він писав: “Житлові умови не задовольняють найнеобхідніших норм санітарії і гігієни й доходять до таких меж, нижче яких неможливо уявити існування здорової людини. Кожна стадія промислу породжує певні захворювання, що призводять до руйнування здоров'я, зокрема на підприємствах, що виробляють полив'яний посуд. Не слід обминати того, що майстерня служить і приміщенням для житла сім'ї гончара, через що страждає і вироджується молоде підрастаюче покоління. Мізерна заробітна плата – 38 коп. в день – дозволяє гончареві з сім'єю харчуватися тільки хлібом з картоплею... Все це разом взяте є причиною поширення туберкульозу, і земській громадській організації доведеться з цим рахуватися”³⁸.

Отже, беручи участь в обстеженні кустарних промислів Подільської губернії, О.М.Прусевич провів значно об'ємніше дослідження, ніж того вимагала програма його організаторів, виявив глибокий науковий інтерес до гончарства як до однієї з найважливіших галузей художньо-виробничої діяльності, що споконвіку зберігає історичну пам'ять та самотність подільян. Публікації свідчать про те, що дослідник вболівав за майбутнє промислу, з великою тривогою говорив про занепад окремих осередків, втрату традицій, намагався звернути увагу владних структур, громадськості на необхідність конкретних дій задля розбудови гончарного виробництва, як одного з “найбільш поширених і життєвих”³⁹. Дослідження О.М.Прусевича в галузі народної кераміки Поділля є важливим джерелом до пізнання самотності українського народу та його культури.

Виходом у світ у 1916 р. першого спеціального фундаментального дослідження “Гончарный промысел в

Подольской губернии” О.Прусевича завершується період зародження й становлення етнографії подільської кераміки.

- ¹Романець Т.А. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки. – К., 1996. – С.14.
- ²Лисін Б.С. Глини і глиняна промисловість на Україні. – К., 1918. – С.7.
- ³Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С.13, 18 – 19.
- ⁴Джерела історичні: Польща XVI ст. з погляду географічно-статистичного. Землі Руські: Волинь і Поділля / Опис О.Яблоновського. – Варшава, 1889. – Т. XIX (польською мовою).
- ⁵Там само. – С.12, 30, 179, 230 – 237, 241, 242.
- ⁶Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С.1.
- ⁷Учреждение Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1865. – №13. – С.302 – 303.
- ⁸Преобразование Подольского епархиального историко-статистического комитета в Церковное историко-археологическое общество (26 октября 1903 г.) // Киевская старина. – 1903. – Т.83. – Кн.3. – С.156 – 157.
- ⁹Вінокова В.М. Подільський історико-статистичний комітет // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Наук. збірник. – Кам’янець-Подільський, 1992. – С.19 – 20.
- ¹⁰Справочник по истории дореволюционной России. Библиографический указатель. – М., 1978. – 639 с.
- ¹¹Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869. – 50 с.
- ¹²Военно-статистическое обозрение Подольской губернии // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – СПб., 1849. – Т.Х. – Ч. 2. Подольская губерния. – 159 с.
- ¹³Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – 67 с.
- ¹⁴Отчеты Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1862 – 1918 гг.
- ¹⁵Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1880. – Вып.1. – 214 с.; 1882. – Вып.2. – 148 с.; 1884. – Вып.3. – 99 с.
- ¹⁶Обзор Подольской губернии за 1882 год. – Каменец-Подольский, 1883. – С.12.
- ¹⁷Инструкция Центрального Статистического Комитета Губернским Статистическим Комитетам по предмету содействия Московской Политехнической выставке // Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношении. – Каменец-Подольский, 1873. – С.1 – 9.
- ¹⁸Там само. – С.33.
- ¹⁹Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – 514 с.
- ²⁰Його ж. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов губернии. – Каменец-Подольский, 1893. – 636 с.
- ²¹Його ж. Поместное землевладение в Подольской губернии: Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1898. – 437 с. (1-е изд.) и 1903. – 868 с. (2-е изд.).
- ²²Його ж. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
- ²³Його ж. Подольская губерния. – С.159.
- ²⁴Винокур І.С., Корнілов В.В. Сіцінський Ю.Й. // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.69 – 71.
- ²⁵Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. IX. – С.267, 519, 875.
- ²⁶Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1904. – Вып. X. – С.418 – 494.
- ²⁷Прусевич А. Местная старина // Подольские епархиальные ведомости. – 1905. – №15. – С.346 – 351.
- ²⁸Каталог-указатель этнографических коллекций: Украинцы. XIX – XX вв. – Л., 1983. – С. 3 – 5, 10 – 29; Баженов Л.В. Вказ. праця. – С.38.
- ²⁹Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. – Кам’янець-Подільський, 1990. – С.11.
- ³⁰Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С.5.
- ³¹Первая всеобщая перепись населения Российской губернии 1897 г.: У 89 т. Т.ХХХП: Подольская губерния. – СПб, 1904. – С.240 – 250.
- ³²Кустарные промыслы Подольской губернии. – С.6.
- ³³Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на поч. XX ст. – Хмельницький, 1995. – С.255 – 256; Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. ХХІХ. – Спр.1290 – 1293, 1778 та ін.
- ³⁴Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – С.9 – 120; Його ж. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1913. – 32 с.; Його ж. Кустарные промыслы в Винницком уезде // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №5. – С.21 – 28 та ін.
- ³⁵Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии. – С.10.
- ³⁶Там само. – С.15.
- ³⁷Там само. – С.21 – 33.
- ³⁸Його ж. Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии // Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии. Июль, август и сентябрь. 1914 год. – Каменец-Подольский, 1915. – С.16 – 24; Його ж. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №10. – С.61 – 62; №14. – С.41 – 49 та ін.
- ³⁹Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии. – С.97.